

УДК: 82-3

А.Дунканаев

К.Тыныстанов ат. БИМУ

МАКАЛДЫН СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАСЫНА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Макал - сүйлөм түзүлүшүндөгү текст. Ошон үчүн ал эң кыска көлөмдө уюшулуп, өз ичине кадыресе сүйлөмдүк мазмунду эмес, тексттик ойду камтып турат. Мындагы тексттик ой түз түшүнүгү менен катар, кыйытма, саласал түшүнүктөрдү - алардын айкалышкан чегиндеги ойду же бир катар кыйытма туюнтмалардан турган под-тексттик ойду туюндурат. Кандай гана макал болбосун, андагы компоненттердин катыш-биримдигинин түпкүлүгү, семантикалык-структуралык бүтүндүгү акыл-наасат мүнөзүндөгү бүтүм-жыйынтыкты билдирет. Дал ушул бүтүм-жыйынтыкты, б.а., макалдын макалдык табиятын жаратуудагы, шарттоодогу негизги өбөлгө-себептердин бири катары төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Макал тутумундагы айрым компонент же компоненттер туюн-дурган лексикалык маанисинен башка кошумча маанилерди алып жүрүү милдетин өтөйт. Бул учурда тиешелүү элемент-бирдиктердин синтаксистик катышынын негизинде ошол компонентте семантикалык катмарлануу процесси жүрөт да, жалпы макал мазмунуна тарайт. Мындай функцияны аткаруу менен, биринчиден, макалдын көркөм табитинин жаралышына өбөлгө түзсө, экинчиден, сүйлөмдүк мазмундан макалдык мазмунга айландыруучу процессти жүргүзөт.

1. Эл кулагы – элүү.
2. Адам болуу - арзан,
адамды билүү - кымбат.
3. Басыгын бузган ат аксайт,
алкымын бузган эр аксайт.
4. Ак ийилет, бирок сынбайт.

Келтирилген мисалдардагы **элүү; арзан, кымбат; алкымын бузган, аксайт; ак, ийилет, сынбайт** компоненттери семантикалык жылыштарга дуушарланды. Булардын ичинен **Эл кулагы – элүү** жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалга токтололу. Макал тутумундагы элүү сөзү лексикалык мааниси боюнча ондук цифралардын ката-рындагы конкреттүү сандык түшүнүктү билдирет. Ага 1 санын кошуп, же андан 1 санын алып койсок, өзүнүн элүү деген так сандык маанисинен ажырайт. Ошон үчүн ал конкреттүү лексикалык мааниге ээ. Макал түзүлүшүндө атоочтук предикат. **Эл кулагы** субъектиси менен катышта туруп, алардын синтаксистик катышынын негизинде, бири-бирине тийгизген ички маанилик таасиринин натыйжасында элүү предикаты конкреттүү сандык түшүнүктү туюндурбастан, ошол сан-дык түшүнүгү аркылуу башка бир максат-мүдөөнү көздөп колдонулду. Ал максат-мүдөө **Эл кулагы - элүү** макалынын жалпы мазмуну аркылуу төмөндөгүдөй кыйытма туюнтмаларды жүзөгө ашырды. Аны шарттуу түрдө эки топко бөлүп көрсөтүүгө болот: 1. **Эл баарын угуп турат. Элден эч нерсени жашырууга болбойт. Жашырган нерсең акыры бир күнү угулат. Ар бир кылган, ар бир жасаган ишиң ачык болсун. Сенин ишиңе эл тараза, эл сынчы ж.б.** 2. **Эл баарын угат. Элден абайлап иш кыл, абийириң ачылат. Элден сак бол ж.б.** Чыныгы турмуштан иргелип, тажрыйбаланып

чыккан көз караштар катары белгилүү болгон бул эки топтогу кыйытма туюнтмалар макал текс-тинде жуурулушуп берилди да, акыл-насаат мүнөзүндө чагылды-рылды, Макал текстиндеги мындай кыйытма туюнтмаларга негиз болгон элүү компоненти болуп саналат. Анткени элүү сандык түшүнүгүнөн өнүп чыккан **көп, угат, абайла, сак бол, жашырууга болбойт** өндүү бир нече маанилер бар. А тургай, Абайлап сүйлө, Баары угат, **Сөзүңө, ишиңе сак бол** ж.б. сыяктуу сүйлөмдүк тариздеги маанилерди да элүү предикаты каңкуулап турат. Мындай маанилер макал текстиндеги элүү компонентинин тулкусунда бир эле учурда жаралып, бир эле учурда реализацияга өтөт. Бул процессти семантикалык катмарлануу, семантикалык жылышуу деп түшүнүү зарыл. Тил илиминде полисемия - көп маанилүү сөз кубулушу да бар. Бул түшүнүк менен семантикалык катмарлануу кубулушун бир сызыкта, бир ченемде, т.а., бирдей кароого болбойт. Себеби көп маанилүү сөздөр өз алдынча туруп деле бир нече маанилерди билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Көп маанилүү сөздөрдүн кайсы маанилери жөнүндө сөз болуп жаткандыгы контекст ичинде ачыкка чыгат, конкреттештирилет. Ошондой эле жеке тургандагы абалынан алардын көп маанилүү сөз экендигин ажыратууга, баамдоого болот. Тилде бардык эле сөз контекст ичинде, айрыкча, көркөм кеп алкагында колдонулуш ыгына жараша семантикалык жылышууларга (маанилик катмарланууга) ээ болуулары толук мүмкүн. Демек, бул бир маанилүү сөздөргө да тиешелүү: «Убагында жумушка чыкпасаң, гезитинди окутам», - деген сүйлөмдөгү гезитинди сөзү бир маанилүү сөздөрдүн катарына кирет. Сүйлөмдүн структурасында ал семантикалык жылышууларга ээ болуп: чара көрүүнү, жооп кылууну, тарбиялоону туюндурду. Контекст тутумундагы семантикалык жылышууларга дуушарланган компоненттин бардык маанилери бир эле учурда пайда болуп, бир эле учурда реализацияланарын өйдөдө белгилеп өттүк. Ушуга байланыштуу анын кайсы бир маанисин негизги маани катары эсептеп, так кесе бөлүп көрсөтүү кыйын. Бул тууралуу Б.Усубалиев мындай дейт: «Мындай катмарлануу, өзгөрүү өтө кубулма келет, мына мындай өзгөрүлгөн экен деп, бир маанисин кармайын десең, ал ошол замат балыктай булт этип, колуңдан суурулуп чыгып кетет да, экинчи бир мааниси башын кылтыйтат, ал да карматпайт. Айтор, логикалык бир алкакка кууп кирип, мына мобул сөз момундайча өзгөрүптүр, жаңы маанилери мына мобулар деп карандай түшүнүк менен санап берүү өтө кыйын, анткени ал кандай гана кубулбасын, маанилик жактан кандай гана тарамдалып кетпесин, психоэмоционалдык кандай гана нюанстарга ээ болбосун, бул касиеттеринин баары жуурулушуп келип бир эле маалда кыймылга келет.» Ушуга эле улай: «... бирок алардын баарынын тең эле маанилик деңгээли бирдей болбойт көрүнөт, айталы, түпкү мааниси толук болот, ал эми кайра жаралуудан кийинки маанилери ар кандай – бири түпкү мааниден кичине кемирээк, экинчиси жарым-жартылай эле мааниге ээ, үчүнчүсү жарым-жартыдан төмөн, айтор, кийинкилерден мына момундай маанини билдирип жатат деп бирөөнү так сууруп чыгууга болбойт жана жарым-жартылай маанилери бири-бирине жуурулушуп, кошулуп отуруп, бирин экинчиси толуктап, толук кылып көрсөтөт» (Б.Усубалиев. 1994: 158). Адилет ой. Бирок макалдын семантикалык структурасында маанилик жылыштарга ээ болгон компоненттин түпкү мааниси салыштырууга алынып, аталып көрсөтүлүп, катмарлануудан келип чыккан

маанилеринин бүтүндүгү негизги орунга чыгат, дал ошол маанилерге басым жасалат, ошол маанилерди туюндуруу максаты көздөлөт. Ушундан улам, жогоруда келтирилген мисалдардагы **элүү** сөзүнүн так цифралык көрсөткүчү эмес, андан өнүп чыккан **көп, угат, абайла, сактан** маанилери; **арзан, кымбат** сөздөрүнүн баалоо сапаты эмес, **оңой, жеңил; оор, кыйын** маанилери; **аксайт** компонентинин төкөрөңдөө мааниси эмес, **кемчилдик, баасы түшүү** маанилери; **ийилет** сөзүнүн формасын өзгөртүүсү эмес, **туруштук берүү, чыдоо; сынбайт** формасын бузбоо эмес, **туруктуулук**, бекемдик маанилери жөнүндө сөз болуп жаткан-дыктан, макалдар мазмунунда алар биринчи планга чыкты. Албетте, элүү, арзан, кымбат, аксайт, ийилет, сынбайт компоненттери салыш-тырууга, негизге алынып жаткандыктан, макалдын семантикалык структурасында алардын түпкү, баштапкы маанилери эске алынбай койбойт. Алар да бекеринен колдонулган жок, демек, белгилүү даражада роль ойнойт. Макалдын семантикалык структурасын аныктоодо компоненттердин маанилик катмарланууларга ээ болуусу шексиз түрдө көңүл борборунда болууга тийиш.

2. Макал табиятынын жаралышында ажырагыс сөз тизмегинин колдонулушу айрыкча мүнөздүү. Ажырагыс сөз тизмегинин аты айтып тургандай, контекст тутумунда анын түгөйлөрү бири-бири менен ажы-рабастан ширелишкен түрдө бирге берилет. Ушуга байланыштуу алар синтаксистик жактан бөлүктөргө ажырап мүчөлөнбөйт, сүйлөм тутумунда бир гана суроого жооп болуп түшүп, бир гана сүйлөм мүчөлүк милдетин аткарат, эркин сөз айкашынын составындагы сөздөр сыяк-туу багыныңкы жана багындыруучу түгөй болуп ажыратылбайт. Бул жагынан алып караганда, туруктуу сөз айкаштарына жакын келет, бирок ажырагыс сөз тизмектери менен туруктуу сөз айкаштарынын табияттары таптакыр башкада болуп саналат. Туруктуу сөз айкаштары лексикалык бир бүтүндүктү, бир гана маанини билдирип, өтмө мааниде колдонулуп, кепте мурдатан калыпташкан даяр материал катары белгилүү болсо, ажырагыс сөз тизмеги кепте түз мааниде эле колдонулуп, даяр материал катары келбестен, кырдаалга, шартка жараша контекст ичинде дароо уюшулат. Жалпысынан, ажырагыс сөз тизмеги сүйлөм тутумунда сөз сыяктуу эле кызмат өтөйт. Ошентсе да, сөз маанилеринин өркүндөтүлгөн, кеңейтилген формаларын өз ичине камтып тургандыгы анык. Ал эми сөз формаларынын өркүндөтүлгөн формалары макал табиятына ылайык келгендиктен, аларда ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулушу да байма-бай:

1. Изденүү – ийгиликтин жолу.

2. Баш көбөйсө – ырыс,
кас көбөйсө – уруш.

1. Көпчүлүк бар жерде токчулук бар.

2. Адамдын көркү баш, кабактын көркү каш ж.б.

Келтирилген мисалдардагы: **ийгиликтин жолу; баш көбөйсө, кас көбөйсө, көпчүлүк бар жерде, душмандыктын белгиси; адамдын көркү, кабактын көркү** сыяктуу белгиленген сөз тизмектери макал тутумунда ажырагыс сөз тизмектери катары келди. Ажырагыс сөз тизмектеринин макал структурасында көп колдонулушунан улам (Албетте, макал табиятынын өзгөчөлүгү жалгыз гана ажырагыс сөз тизмектеринин катышуусу менен аныкталбасы белгилүү), алардын белгилүү милдет аткараары байкалбай койбойт:

а) Компоненттердин лексикалык, грамматикалык бир бүтүндүккө биригүүсү

- ажырагыс сөз тизмеги катары уюшулуп колдонулушу ма-калдын көркөмдүүлүгүн арттыруучу, айтымдык ыргагын жогору-латуучу милдет аткарат. Макал табиятынан ажырабай туруп аталган ажырагыс сөз тизмектерине абай салсак, метафоралык, метони-миялык, салыштыруучулук мүнөздөрү, көркөм сөз каражаттарынын белгилери ачык сезилет. Макалдын экинчи бир бөлүктөрү менен синтагмалык тең салмакта айтылып, поэтикалык ыргакты сактап, угумдуулугун күчөтүп турат: 1. Изденүү // ийгиликтин жолу. 2. Баш көбөйсө // ырыс, кас көбөйсө // уруш. 3. Көпчүлүк бар жерде // токчулук бар. 4. Адамдын көркү // баш болот, кабактын көркү // каш болот...

б) Макал текстиндеги ойду түюндүрүүдө ажырагыс сөз тизмеги материалдык-көлөмдүк кыскартууга, сапаттык-маанилик күчөтүүгө өбөлгө болот, маанилик туюнтмалардын нык берилишине негиз түзөт. Муну мындайча түшүндүрүүгө болот. Макал тексти кыскалыкка негизделгендиктен, андагы узун сабак сөз болуучу айрым шарттарды кыскартуунун жолу ажырагыс сөз тизмегине бириктирүү болуп саналат. Маселен, **Изденүү ийгиликтин жолу болуп саналат же Изденүү ийгиликтин жолу экендиги белгилүү** деген маани-мазмунду **Изденүү - ийгиликтин жолу** деп макал структурасына салсак, анда алардын ортосунда бизге байкалып-байкалбаган олуттуу айырмачы-лыктын бар экендигин көрүүгө болот. Кадыресе сүйлөм түзүлүшүндө берилген мисалдарда (Изденүү ийгиликтин жолу болуп саналат; Изденүү ийгиликтин жолу экендиги белгилүү) тек гана жайынча баяндалган маалымат-кабар билдирилди. Мында кадыресе сүйлөмдүк айтым менен мурдатан бизге белгилүү болгон нерсени эске салуу, билдирип коюу мүнөзү айтылды. Макал формасына түшүрүлгөн (**Изденүү - ийгиликтин жолу**) мисалда изденүү эмне үчүн, кандайча ийгиликтин жолу болууга тийиш өңдүү суроолордун тегерегинде пайда болуучу кандайдыр бир ой катылып жатат. Чындыгында, макалда белгилүү эле нерсе туюндурулганы менен, белгилүү белгисиздик бар. Бул ойдук маани жөн жерден эле пайда боло калган жок. Аны ой катары кабыл алдырып турган, белгисиздикке айлан-дырып турган макал табиятына мүнөздүү интонациялык айтым болуп саналат. Макалдык айтым коштолгондугуна байланыштуу андагы ой тереңдейт, кошумча түшүнүктөрдү жаратат.

Макалдардагы ажырагыс сөз тизмегине байланыштуу токтоло кетчү дагы бир жагдай бар. Ажырагыс сөз тизмеги – кадыресе сүйлөмгө да, макалга да бирдей тиешелүү, б.а., экөөндө тең колдонулуучу тилдик бирдик. Айрым учурда макалдын тутумунда колдонулган ажырагыс сөз тизмеги кадыресе сүйлөмдө эркин сөз айкашы болуп калат. Мындай шартта, алар макал тутумунда кабыл алынган лексикалык бир бүтүндүктү түзбөстөн, синтаксистик жактан бир эле сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбастан, өз алдынча толук маанилүү сөздөр катары ар бири жеке-жеке сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып калат. «Адамдын көркү кийген кийиминен билинет» деген кадыресе сүйлөмүндө **көркү** компоненти грамма-тикалык ээ болуп, **билинет** баяндоочу менен синтаксистик катышта келди – **Көркү билинет**. Бул ар башка айкындооч мүчөлөрсүз эле тилде өз алдынча сүйлөм боло алгандыктан, **көркү** компонентинен адамдын компонентин жекече катыштагы сөз катары бөлүп кароого негиз бере алат. Натыйжада, **адамдын** компоненти көркү компонентине грамматикалык эркин байланышта турган аныктоочтук милдетти аткарып калат. Ал эми макал структурасында эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын эки

сөздүн (адамдын+көркү) биримдиги билдирген-диктен, экөө ажырагыс байланышта туруп - **эмне баш болот?** деген суроого - **Адамдын көркү** деп жооп болуп түшөт. Кадыресе сүйлөмдө болсо көркү жөнүндө сөз болуп, ал жеке туруп сүйлөмдүк мазмундун негизин ээлеп турган сөз катары келди.

3. Макал табияты, анын семантикалык структурасы андагы айрым компоненттердин семантикалык жылыштарга ээ болуусу жана ажырагыс сөз тизмектеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрү аркылуу гана аныкталып, алар менен гана чектелбейт. Муну айтып жатка-ныбыздын себеби, бардык эле макал тексттеринде колдонулган компоненттер семантикалык катмарланууларга дуушар боло бербес-тиги, бардык эле макалдар ажырагыс сөз тизмектеринен уюшула бербестиги ырас. Көпчүлүк макал тексттериндеги компоненттер түз түшүнүктө колдонулуп, жалпы мазмуну тике айтылган ойду билдирүү менен катар, экинчи бир кыйытма туюнтмаларды кошо жараткандыгы менен өзгөчөлүү да, баалуу да:

1. Адамды адам кылган – эмгек.
2. Калпычынын чын сөзү да калпка чыгат.

Келтирилген макалдардын мазмуну тутумундагы компоненттердин түз маанилеринен келип чыккандыгы байкалып турат. Натыйжада, негизинен тике маанидеги эле ойду түшүнүүгө болот. Бирок ошол эле компоненттердин жыйындысынан келип чыккан түз маанидеги текст-тик ойдо экинчи бир кабатталып туюндурулган кыйыр ойлордун да бар экендигин акылыбызда ачык сезебиз. Мындай өзгөчөлүк макал-дын семантикалык-структуралык уюшулушунун татаалдыгын көрсөтөт. Бул, баарыдан мурда, макал структурасындагы компоненттердин мүнөзүнө, алардын ички маанилик катышына, сапатына функциялык милдетине көз каранды.

Мисалга алынган макалдардын ичинен биринчи макалга үлгү катары кыскача түшүндүрмө берип, калган макалдарды ушул багытта түшүнүүгө боло тургандыгын эске алалы. **Адамды адам кылган – эмгек макалы адамды, адам кылган, эмгек** деген үч компоненттен турат. Ушул аталган элемент-бирдиктердин синтаксисттик синтезинин түз түшүнүгүндө **адамды адам кылган эмгек экендиги, адамдын адамдык сапаты эмгек менен аныкталары** туюндурулду. Бул маани менен кошо **Адам эмгек менен өнөт, өсөт, эрезеге жетет; Эмгек аркылуу адам өз жүзүн көрсөтө алат; Адамды адам кылып айырмалап туруучу белги - эмгек; Эмгек кылуу - адамга гана мүнөздүү сапат; Адамдын адамдык турмушундагы, жашоосундагы негизги фактор – эмгек ж.б.** кыйытма туюнтмалар чагылдырылды жана **эмгекти даңа-залоо; эмгекке үндөө, чакырык; эмгектин зарылдыгы** сыяктуу тарбия-лоо мүнөзү купуя камтылып турат. Ошондой эле адамдын адам катары саналашы анын физиономиясы, тили, аң-сезими, ой жүгүртүүсү өңдүү белгилери менен гана чектелбестигин, мындай сапаттар адам-дын адам болушундагы негизги белгини көрсөтө албастыгын өтө жабык түрдө кыйытылган мүнөздө каңкуулап турат.

Ошентип, макал тексттик ойду билдиргендиктен, аны кадыресе сүйлөмдөрдүн табиятына, туюндурган мазмунуна тең катар коюп, анализге алуу оң натыйжалардын көрсөткүчүн толук бере албайт. Макалдын семантикалык структурасынын жаралышында жана аны аныктоодо өйдөдө белгиленген: макал тутумундагы айрым компоненттердин маанилик катмарлары, анын таасириндеги натыйжалары; ажырагыс сөз тизмегинин ролу, функциясы; баарыдан мурда, макалдын компоненттерине негизделген эксплициттик жана имплициттик мүнөзү;

тике жана кыйытма туюнтмалардын ширелиш-кен абалында бир бүтүндүктө туюндурулушу көңүл борборунда турууга тийиш.

Адабияттар:

1. Керимжанова С. Кыргыздын макалдары жана лакаптары. – Фрунзе, 1948.
2. Кыргыз макал-лакаптары. /Түзгөн Ш.Усупбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
3. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1987.
4. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек, 1994.